

Dr. sc. Marijana Nikolić

DIJALEKTIZMI U KNJIŽEVNOJEZIČKOM IZRAZU SKENDERA KULENOVIĆA

Sažetak

Dijalektizmi u književnojezičkom izrazu Skendera Kulenovića doprinose uspješnom lokaliziranju mjesta radnje književnoga djela i snažnom jezičkom karakteriziranju književnih likova. Svi Kulenovićeve dijalektizmi funkcionalno su realizirani kao jezička sredstva kojima se postiže adekvatan izražajni efekat kojim se pojačava ekspresivna vrijednost teksta. Dijalektalnu stilistički relevantnu leksiku karakteriziraju fonetski elementi kao bitni činioci pojačane izražajnosti. Ta izražajnost nije posljedica samo fonetskih osobina pojedinih riječi, nego je uzrokovana osnovnom leksikom koju semantički kultiviraju pojedini fonemi prema lokalnom govornom osjećanju, a na osnovu čega proističe ekspresivna i afektivna snaga izražajnosti takvih riječi. Kao sredstva tipizacije ovakvi dijalektalni faktori realiziraju se u govoru likova pa je evokativnost dvostruko obogaćena, leksički i fonetski. Izražajna snaga takvih riječi je velika, jer su upotrijebljene kao efektni izrazi, akustičke i vizuelne slike mentaliteta ili govornog ambijenta u kome se likove kreću.

Ključne riječi: dijalektizmi, fonetski elementi, jezik književnih likova, jezik pisca

Uvod

U svakom izučavanju književnog stvaralaštva pisaca s bosansohercegovačkog, regionalnog ili svjetskog prostora analize i interpretacije uglavnom se usmjeravaju na književnohistorijski pristup, a manje pažnje posvećuje se jezičkim osobinama, posebno analizama u vezi s dijalekatskim osobinama zastupljenim u ovom stvaralaštvu. Iako jezik Skendera Kulenovića kao pjesnika i pripovjedača ne odstupa previše od jezika njegovih likova, te pokazuje visok stepen jezičke ujednačenosti, budući da i autor i njegovi likovi dolaze iz istog arealnog jezičkog miljea, analizi dijalektizama u ovome radu pristupit će se s dvaju aspekata: s aspekta upotrebe dijalektizama u jeziku književnih likova i s aspekta upotrebe dijalektizama u jeziku samoga autora. Pažnja će biti usmjerena isključivo na analizu dijalektizama na fonetsko-fonološkoj razini jezika.

Razumijevanje jezičkih osobitosti i književnog stvaralaštva i njegovih likova u neposrednoj je vezi s poznavanjem govorne sredine u kojoj se stvarao njegov jezički osjećaj, dakle govornog područja¹ koje mu je nametalo svoje fonetske, morfološke, sintaksičke, leksičke i druge karakteristike koje je on unosio u svoja književna djela. Ta govorna sredina ustvari čini dijalekatsku bazu Kulenovićevog jezika. Dijalekatska baza je polazna organska baza koju čine jezičke osobine svojstvene određenom dijalekatskom prostoru iz koje potiče autor ili u koju je on smjestio radnju svojih romana i jezik književnih likova.

¹ Govorno područje sjeverozapadne Bosne pruža mnoštvo potvrda o jezičkoj autohtonosti ovoga područja o čemu je pisano u lingvističkim člancima i raspravama. Prve sistematične analize govora zapadne Bosne donose Asim Peco (Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne I i II) i Milorad Dešić (Zapadnobosanski ijekavski govori).

Na formiranje ukupnoga jezičkog izraza Skendera Kulenovića utjecale su brojne govorne sredine: od one u kojoj se rodio i proveo dio djetinjstva, pa do onih u kojima se školovao i radio.²

Glasovi

Polazeći od jezičkoga standarda u Bosni i Hercegovini Skender Kulenović upotrebljava sve relevantne vokale i suglasnike bosanskog jezika, a pozicionira ih standardnim i nestandardnim redoslijedima, ciljajućim oblicima, kojima se postiže veća izražajnost teksta. Upravo zato i vokali i suglasnici konstituiraju jezičko-stilska izražajna sredstva prepoznatljiva kao figure dikcije i leksike, jezička stilska izražajna sredstva.

Refleksi jata (ě)

Prema svom govornom osjećanju Skender Kulenović je ijekavac i njegovo književno djelo skoro u cijelosti je pisano ijekavicom. Na njegov književno-umjetnički izraz zanemarljiv su utjecaj imali ekavski oblici koje je ovaj pisac svakodnevno slušao i čitao živeći i radeći na teritorijama kolokvijalne ekavice. Razlog tome je prvenstveno dobro utemeljenje karakteristika govora u najranijem djetinjstvu, te vlastiti osjećaj da se najbolje može izraziti ijekavicom i njome iznijeti svoje emocije i refleksije. Zbog svega toga, ijekavski (jekavski) refleks jata Skendera Kulenovića smatra se tipičnim autorovim izrazom, a odstupanja od njega sporadičnim pojavama. Međutim, iako ekavica nije tipičan njegov izraz ipak se ekavskim formama neznatno služi: predlogu (PR/Sv,263); samoprekor (R/P,53); unapred (R/P,222).

Ikavski refleksi jata također, nisu tipičan Kulenovićev izraz, ali nisu ni sporadičan. Naprotiv, za ikavske forme koje upotrebljava Skender Kulenović smatra se da su konstante koje pisac nosi uporedo sa ijekavsko-jekavskim iz svoga djetinjstva. Misli se na sve one forme ikavice koje su i danas prisutne u govorima piščeva rodnog kraja, pa se može reći da Skender Kulenović upotrebljava ikavicu u onim pozicijama u kojima jezički portretira izvorne govornike određenog dijalekatskog areala.

Refleksi jata u književnom djelu Skendera Kulenovića fotografija su stanja ali i:

- a) književno-umjetnička potreba pisca da što autentičnije jezički portretira govornika ili sredinu;
- b) vlastita piščeva želja i osjećaj da je ijekavsko (jekavsko) - ikavskim formama vješt i sposoban najbolje izraziti ono što želi da kaže i direktno prenijeti svoju emociju i misao čitaocima.

Dakle, Skender Kulenović jezički ne eksperimentira, ne improvizira i ne gubi konstantu jezičkoga izraza. Naprotiv, on zadržava one reflekske jata i onu njihovu frekvenciju kakve je imao njegov rodni kraj, i koje danas skoro u cijelosti ima. Ipak treba pomenuti da ijekavsko (jekavska) forma predstavlja temelj Kulenovićeva izraza; ekavska je naplavina kao i u svim

² Rodio se i osnovnu školu završio u Bosanskom Petrovcu čije govorno područje pripada zapadnobosanskim ikavskošćakavskim govorima Gimnaziju je završio u Travniku, čije govorno područje pripada govoru sliva Lašve (mlađi ikavski govori južnog tipa) koji se graniči s jedne strane sa istočnobosanskim ijekavskošćakavskim govorima, a s druge strane zapadnobosanskim ikavskošćakavskim govorima. Radio je kao direktor drame u Sarajevu, čije govorno područje pripada istočnobosanskom ijekavskošćakavskom dijalektu i kao dramaturg Narodnog pozorišta u Mostaru, čije govorno područje pripada istočnohercegovačkom ijekavskoštokavskom dijalektu (centralnohercegovačkom poddijalektu). Pored bosanskohercegovačkih govornih sredina, njegov jezički izraz oblikovale su i sredine izvan njenih granica. Naime, Skender Kulenović je studirao u Zagrebu, a najduži period života proveo je u Beogradu, gdje je i umro. Sve je to utjecalo na oblikovanje jezika Skendera Kulenovića.

drugim oblicima prisutnosti ekavice u Bosni i Hercegovini. Refleksi jata u književnom djelu Skendera Kulenovića samo su aplikacija onih refleksa jata koje je ovaj pisac oduvijek imao u svome izrazu i koje očigledno nije mijenjao.

Zamjena jata

Raznolikost refleksa staroga glasa jat u djelima Skendera Kulenovića pokazuje bogatstvo bosanskih govora zapadne Bosne. Analizirati refleks jata u djelu Skendera Kulenovića znači, prije svega, poznavati govorno područje sa kojega Skender Kulenović dolazi i njegove specifičnosti kada je u pitanju refleks ovoga glasa.

Skender Kulenović se rodio i proveo dio mladosti u Bosanskom Petrovcu gdje nema jedinstvene zamjene glasa jata. Te se razlike mogu vezati uz konfesionalnu pripadnost stanovništva zapadne Bosne. Katolici i muslimani ove govorne zone najčešće su ikavci, iako postoje izvjesna odstupanja u korist ijekavske (jekavske) zamjene jata, a pravoslavci su po pravilu jekavci, također sa određenim nedosljednostima. Te su činjenice za jezik književnoga stvaralaštva Skendera Kulenovića od izuzetnog značaja budući da je on svojim književnim likovima dopuštao da govore govorom svoga kraja. Međutim, i to se mora uvjetno prihvatiti jer se u zapadnobosanskim ikavskim govorima ne može se tačno utvrditi kada se javlja jedan, a kada drugi refleks jata, a to zbog toga što ista leksema, u govoru istog lica u jednom razgovoru, može da se javi i sa *i* isa *ije* / *je* / *e* (Peco 1975:146).

Ikavska zamjena jata

Ikavska zamjena jata u djelima Skendera Kulenovića javlja se u govorima književnih likova muslimana i katolika na isti način kao i u govorima muslimana i katolika zapadne Bosne. To se, prije svega, odnosi na one koji žive u ruralnim dijelovima, dok katolici i muslimani gradskih područja imaju, uglavnom, ijekavsku zamjenu jata.

Ikavska zamjena jata javlja se u svim oblicima: *besida* (PR/NUVG,29); *čilog* (PR/SID,103); *dico* (PR/Ra,37); *dvi* (PR/NUVG,29); *istribe* (PR/SID,103); *lipo* (PR/Sv,295); *livu* (DJEL,13); *obličie* (DJEL,14); *odsići* (PR/NUVG,24); *pripovidati* (PR/NUVG,30); *pridadoh* (DJEL,13); *pootsicat* (PR/SID,116); *riči* (PR/SID,119); *svit* (PR/NUVG,26); *sidio* (PR/SID,103); *strila* (PR/SID,109); *vitar* (DJEL,13) *zvizda* (DJEL,14);

Ekavska zamjena jata

Ekavska zamjena jata u govoru književnih likova Skendera Kulenovića je rijetka i kao izuzetak javlja se u nekoliko slučajeva. Takvo stanje, kada je u pitanju ovaj refleks jata nalazi se i u govorima zapadne Bosne, gdje su ekavski refleks jata vezani samo za određene lekseme ili se javljaju naporedo sa ikavskim oblicima: *predlogu* (PR/Sv,263); *strepio* (PR/Ra,479); *strepe* (PR/Ze,194); *samoprekor* (R/P,53); *strepri* (R/P,175); *unapred* (R/P,222)

Ijekavska zamjena jata

U književnom stvaralaštvu Skendera Kulenovića najveći je broj primjera u kojima se javlja ijekavska zamjena jata. Najveći broj primjera ijekavske zamjene jata, kada su u pitanju zapadnobosanski govori, javlja se u govorima književnih likova koji pripadaju pravoslavnom stanovništvu zapadne Bosne. Kao specifičnost njihovih govora javljaju se nastavci tvrdih osnova i to u genitivu plurala - *gradskije* (PR/SID,99), *ovije* (R/P,100), *onolikije* (PR/SID,99),

te u dativu, lokativu i instrumentalu plurala - bijelijem (PR/Sv,289), bresplatnijem (PR/Sv,274), ledenijem (PR/Sv,274), mrsnijem (PR/Sv,274), našijem (PR/Sv,263), njemačnijem (PR/Sv,289), onijem (PR/Sv,289); ovijem (PR/SID,99), svilenijem (R/P,100), službenijem (PR/Sv,260), stranskijem (PR/Sv,267), ušljivijem (R/P,100), vašijem (PR/Sv,260), zadružnijem (PR/Sv,274).

Redukcija samoglasnika

Redukcija samoglasnika, kao fonetska pojava koja odstupa od standardnoga jezika, učestala je pojava u jeziku Skendera Kulenovića. Brojni su razlozi koji uslovljavaju ovu pojavu, a jedan od njih je i dijalekatske prirode. U studiji o ikavskošćakavskim govorima zapadne Bosne Asim Peco navodi moguće razloge reduciranja samoglasnika ističući da je redukcija neakcentovanih samoglasnika, a naročito visokog samoglasnika prednjeg reda **i**, jedna od tipičnijih osobina ovoga govora, i znatno šire svih bosanskih govora (Peco 1975:99). U Kulenovićevoj poeziji, posebno u njegovoj ranoj fazi književnoga stvaralaštva, elidiranje samoglasnika obavlja se i iz metričkih razloga. U prozi i drami Skender Kulenović poseže za ovom fonetskom pojavom zbog bržeg govornog tempa, ležernijeg izgovora, i stvaranja nezvanične i prisne atmosfere među njegovim književnim likovima. Evidentno je da niti u jednom primjeru umjesto izgubljenoga vokala pisac ne upotrebljava apostrof.

Redukcija samoglasnika javlja se na inicijalnoj, medijalnoj i finalnoj poziciji u riječi: mivene (PUT,39), zalud (KNEŽ,28) zgara (OP,19); zaludne (STAN,101); bježmo (STAN,54); odziva (STAN,109); prje (STAN,109); pjandura (S2/UMI,143); pjanim (ŠEV,124); slazi (OP,16); svjetuj (STAN,84); tolka (STAN,114); crneć (STAN,85); četir (STAN,93); ćurlikat (STAN,97); ćuteć (S1/Po, 140); hropteć (ŠEV,121); klet (STAN,63); kolik (PR/BI,229); mećuć (S2/PODR,159); volj (PR/ČITC,135).

Uprošćavanje samoglasničkih grupa

Da je Skender Kulenović upotrebljavao narodni govor u jeziku svoga književnog djela, svjedoče i brojni primjeri sažimanja samoglasnika i samoglasničkih grupa u njegovim djelima. Dokaz tome je regresivno sažimanje finalne vokalske grupe -ao na -o što je odlika mjesnih govora i što možemo pronaći u brojnim primjerima ne samo u prozi i drami, već i u poeziji Skendera Kulenovića.

a) **ao > o** Najveći broj ekscerpiranih primjera sažimanja vokalske grupe **ao > o** odnosi se na sažimanje prijedloga kao **> ko** (ko (OP,17), i na oblike radnog glagolskog pridjeva, ali pored njih javljaju se i imenice: miso (S2/Pu,144), pomiso (S1/Ču,146); pako (S2/Pu,144); digo (PR/ČITC,136); ispeko (STAN,110); izišo (PUT,37); nadrasto (KNEŽ,33); nico (S1/NMMS,143); odrasto (STAN,97); oro (STAN, 115); pominjo (KNEŽ,31); propo (S2/UMI,143); potjero (PR/SID,90); reko (STAN,93); siso (STAN,111);

b) **uo > o** gino (OP,19); okrzno (S2/DS,146); stisno (KNEŽ,29); svisno (STAN,57); šeno (STAN,53); zakino (PR/ SID,108);

c) **eo > o** anđo (DJEL,100).

Afrikate

Zahvaljujući izgrađenom osjećaju za semantiku Skender Kulenović je dosljedan standardnome jeziku kad su u pitanju afrikate č-ć, dž-đ i njihovo alterniranje, ali radi

autentičnijeg portretiranja likova dozvoljava da ih oni u svome govoru i ne razlikuje: ćojek (PR/NUVG,24), svjedočiti (PR/SID,105), Glomoćanki (PR/Ra,62). To mu isključivo služi da socio-kulturološki, lokalno i obrazovno portretira likove gradeći njihovu obrazovnu sliku, dijalekatski portret i fotografiju stanja kraja iz koga dolaze sa takvim govornim osjećanjem. Smatra se da je uvođenje nestandardnih formi u književno djelo pomoću govora likova značajna umjetnikova prednost i sposobnost da u svoj jezik inkorporira jezičko osjećanje drugih ljudi, koje je često bitno različito.

S obzirom na lokalitete gdje je Kulenović živio (Bosanski Petrovac, Banja Luka, Beograd, Travnik, Sarajevo, Mostar) sasvim je prirodno da se nanosi lokalnih jezičkih vrijednosti apliciraju i u njegovo književno djelo (Hercegovina dobro razlikuje afrikate, uglavnom forsira h; Bosna većim dijelom ne razlikuje afrikate, upotrebljava h, ali ih i supstituira. Lokaliteti pišćeva življenja izvan Bosne i Hercegovine najčešće supstituiraju h u korist v i ponekad j, a afrikate dobro razlikuju).

Suglasnik h

Osobine suglasnika h – da bude izostavljen, da bude alterniran drugim glasovima, istovremeno su i osobine jezika Skendera Kulenovića. Ovaj suglasnik, s obzirom na svoju nedovoljno jasnu artikulaciju, nepotpuno lociranje mjesta i procesa nastanka, prirodno je fotografija stanja iz vlastitog govornog osjećanja Skendera Kulenovića i govora kraja u kojem je rođen, te sredine u kojoj je živio. To znači da se suglasnik h:

- a) izostavlja na početku riječi: alapljivo (KNEŽ,30); ajduku (R/P,184); alapljivo (KNEŽ,30); astalima (PR/SID,118); ljeba (PR/Sv,272); oće (PR/SID,130); odžama (PR/Sv,288); rpe (STAN,68); uka (KNEŽ,31);
- b) izostavlja u sredini riječi: čaura (STAN,68); doujo (STAN,86); merameta (R/P,102); naero (STAN,94); odio (PR/STAN,131); pauljice (STAN,94); pazua (PR/SID,130); samoranu (PR/Sv,272); uzdanuh (STAN,114); zarska (ŠEV,126);
- c) izostavlja na kraju riječi: odma (PR/SID,112); gradskije (PR/SID,99); krvavije (PR/SID,108) njegovije (R/P,100); ovije (R/P,100); odma (PR/SID,112); onolikije (PR/SID,99); svjesnije (PR/SID,112);
- d) izostavlja postupkom supstitucije drugim glasovima: muva (PR/Sv,301); oraža (R/P,100) gluvo (KNEŽ,29); kaubica (PR/Sv,307); kujinja (PR/Sv,280); muva (PR/Sv,301); oraža (R/P,100); suva (STAN,74); uskuva (PR/Sv,271); uvolež (STAN,77); uva (PR/Sv,299); vijora (STAN,75); zauvar (D/DJEL,52);
- e) izostavlja se glasovna sekvenca hv u kojoj je prisutno h i zamjenjuje dominantno suglasnicima f i v: dofati (PR/SID,117); uvatili (PR/SID,107); fala (PR/Sv,298); faljen (DJEL,52); izafaljuju (DJEL,39); privati (PR/Sv,290); prifatiti (DJEL,70); povatamo (DJEL,48); uvatio (PR/Sv,291); vala (DJEL,70); zafalu (DJEL,107).

Istovremeno, Skender Kulenović realizira h i u onim pozicijama u kojima mu nije mjesto. To je stoga što su to one pozicije kojima h daje značenje leksemi kakvu je pisac ponio iz rodnoga kraja (zapadnobosanski ikavsko-ijekavski govori). Takvo h javlja se:

- a) na inicijalnoj poziciji, te njegovim počinjanjem riječi autor artikulira riječ, a ne samo h + ostali dio riječi: halat (PR/Ag,222); hopćeg (DJEL, 20); hoslombodilačkoj (D/DJEL,29); hopćoj (D/DJEL,58); homladinsku (D/DJEL,127);

b) na medijalnoj poziciji: ne**h**utralnog (D/DJEL,99); pi**h**nem (D/DJEL,126); pri**h**vatno (D/DJEL,67); proble**h**uma (D/DJEL,59); pro**h**oba (D/DJEL,73); sau**h**opštenje (D/DJEL,101); svagdan**h**utralni (D/DJEL,130);

c) zamjena suglasnika k suglasnikom h: **H**rakova (R/P,44).

S obzirom da je Skender Kulenović znatan dio života proveo u kontaktu sa govorima koji nisu identični govoru njegova rodnoga kraja, ekavskog su tipa, pripadaju drugom narodu i sl. dobro čuvanje i supstitucija suglasnika h evidentan su jezički portret i ovoga pisca i govora Bosne i Hercegovine.

Upotrebu konsonanta h u književnom stvaralaštvu Skendera Kulenovića treba analizirati i prema nacionalnoj i vjerskoj pripadnosti njegovih književnih likova. Naime, u govorima likova muslimana fonema h čini sastavni dio konsonantizma njihovih govora i javlja se u svim pozicijama u riječi. S druge strane, kod književnih likova koji u svome govornom osjećaju nemaju etimološko h, on se ili potpuno gubi ili se, ovisno od svoje pozicije, umjesto njega, javljaju fonemi v i j. Međutim, iako se moglo očekivati da će se fonema h, s obzirom na jezički osjećaj Skendera Kulenovića, njegovu nacionalnu pripadnost, i njegovu orijentiranost narodnim govorima, javljati na onim pozicijama u riječi, gdje mu nije mjesto, kao sekundarno h, treba istaći da je autor fonemu h upotrebljavao prema normi književnoga jezika. Sekundarno h možemo navesti samo kao izuzetak koji se javlja u nekoliko slučajeva. Kao posebnost, treba izdvojiti upotrebu foneme h u poemi *Na pravi sam ti put, majko, izišo*, gdje autor svojim jezikom, pa time i upotrebom foneme h u potpunosti odražava atmosferu muslimanskog govornog osjećaja. Skender Kulenović upotrebljava suglasnik h prema pravilima standardnoga jezika: čuva na onim pozicijama u riječi na kojima mu je po etimologiji mjesto i gubi na onima na kojima i po pravilima ne može stajati. Njegov odnos prema upotrebi ovoga suglasnika određen je umnogome i sredinama u kojima je živio i boravio, ali i njegovim prefinjenim jezičkim osjećajem. Pojave gubljenja ovoga suglasnika, supstitucije fonemama v, j, k, pojava suvišnoga h određene su specifičnostima govora njegovih književnih likova, njihovim kulturnim, socijalnim, obrazovnim nivoom..

Proza predstavlja prirodnu formu ljudskoga kazivanja, dok se poezija potčinjava vlastitim zakonima, pri čemu se stvaraju dodatna ograničenja u odnosu na prirodan oblik ljudskoga kazivanja. To su prije svega metričke i ritmičke zakonitosti. Tim zakonitostima svoju poeziju podređuje i S. Kulenović, ali se može uočiti da upotreba, odnosno gubljenje suglasnika h nema značaja za pravljenje metričke i ritmičke ravnoteže u njegovome poetskom stvaralaštvu. Njegov prefinjeni jezični osjećaj i smisao za stvaranje autentičnih slika zbivanja i stanja kad je u pitanju upotreba suglasnika h došli su posebno do izražaja u poemama. U poemama *Stojanka, majka, Knežpoljka* i *Pisma Jove Stanivuka* s jedne strane uočljivo je gubljenje ovoga suglasnika upravo onako kako se taj suglasnik nije očuvao u govorima nebošnjačkog dijela stanovništva zapadne Bosne. Stojanka i Jovo Stanivuk progovaraju narodnim idiomom ijekavsko-jekavske govorne zone u kojoj se na velikom prostoru suglasnik h ne upotrebljava ili je njegova upotreba ograničena i sa supstitucijama drugim glasovima: alapljivo (KNEŽ,30); uka (KNEŽ,31); rpe (STAN,68); gluvo (KNEŽ,29); suva (STAN,74); vijora (STAN,75); uvolež (STAN,77). S druge strane, često h nađemo na onim pozicijama gdje ga ne bismo mogli očekivati s obzirom na njegovu nestabilnu artikulaciju u govorima nebošnjačkoga stanovništva: **h**ljebno (KNEŽ,28); ljuti**h** (KNEŽ,32); nahrani (KNEŽ,32); ovr**h**la (KNEŽ,35); o**h**očemo (STAN,45); str**h**oviti (STAN,51); **h**uknu (STAN,53).

U poemi *Na pravi sam ti put, majko, izišo* suglasnik **h** se čuva na svim onim mjestima na kojima se čuva u bošnjačkim govorima gdje mu je po etimologiji mjesto: **Alla**h**** (PUT,37); **dahnu** (STAN,40); **džennetski**h**** (PUT,37); **džehennemski**h**** (PUT,37); **hajduci** (PUT,42); **hak** (PUT,44); **hladovina** (PUT,44). **hurmom** (PUT,41); **saba**h**ske** (PUT,37);

U proznom i dramskom stvaralaštvu Skender Kulenović upotrebljava, odnosno, ne upotrebljava suglasnik **h** vodeći računa ne samo o vjerskoj i nacionalnoj pripadnosti, nego i kulturnom, socijalnom i obrazovnom nivou svojih likova. Evidentno je da se u onim situacijama u kojima prepoznamo jezik pisca suglasnik **h** upotrebljava prema normi standardnoga jezika, dok se odstupanja javljaju isključivo u govorima njegovih likova bilo da se radi o gubljenju suglasnika **h**, njegovoj supstituciji, ali i o pojavi suvišnoga **h** koji se javlja u govoru likova drame *Djelidba*, koja je karakteristična upravo po mješavini i upotrebi različitih (narodnih) idioma i predstavlja pravo jezičko bogatstvo.

Suglasnik **f**

Upotreba suglasnika **f** u jeziku Skendera Kulenovića stabilnija je od foneme **h**, ali su i ovdje prisutni primjeri njene supstitucije fonemama **v** i **p**, a na jednome mjestu i **b**, koji imaju izvorište u govorima zapadne Bosne. Suglasnik **f** se u jeziku književnih likova Skendera Kulenovića čuva se na svim pozicijama u riječi: **fjaker** (PUT,38); **feredžu** (PUT,38); **fonda** (PR/Sv,281); **asfaltom** (S2/Pr,153); **harfi** (S1/ RP,139); **kafeza** (PUT,41); **sufari** (PUT,37); **teftere** (S2/Pu,144); finalna pozicija - hijeroglif (S1/Va,151); **sedef** (S1/OA,151).

U jeziku književnih likova Skendera Kulenovića suglasnik **f** supstituira se fonemama **v**, **p** i **b** u sljedećim primjerima:

a) **f > v**: **evendija** (R/P,183); **uvamo** (PR/Sv,281); **vamiliju** (KNEŽ,29); **vale** (PR/SID,94); **vurunu** (PR/Sv,170); **vorumi** (PR/Sv,283); **vorinta** (PR/Sv,304); **višeke** (R/P,183);

b) **f > p**: **muptiji** (R/P,102); **telegrapi** (PR/Sv,300); **Tupko** – vl.ime Tufko (DJEL,42); **utepterio** (PR/Sv,278);

c) **f > b**: **bioci** (DJEL,81).

Jotovanje

Upotreba narodnih govora u jeziku književnih likova Skendera Kulenovića uočljiva je i u primjerima u kojima se javlja jotovanje koje odstupa od norme standardnoga književnog jezika. Tu se, prije svega, misli na ijekavsko jotovanje suglasnika **-d** i **-t**, koje i predstavlja specifičnost ne samo ijekavskih, već i drugih govora zapadne Bosne, ali i na ostatke skupina **-jd** neizmijenjenih progresivnim jotovanjem: **ćeli** (PR/Sv,263); **ćeo** (PR/SV,302); **đe** (PR/NUVG,29); **lećet** (S1/NVM,157), **međed** (R/P,184); **Međeđe brdo** (PR/SID,91), **učerane** (DJEL,104); **dojde** (PR/NUVG,29); **projde** (DJEL,24); **ujdeš** (DJEL,85); **zajdem** (DJEL,13); Gubljenje suglasnika

Kao posljedica djelovanja narodnih govora na jezički izraz Skendera Kulenovića javlja se i gubljenje suglasnika. Ova pojava javlja se u svim pozicijama u riječima: **salamet > alamet** (PR/NUVG,30); **ćojek** (PR/NUVG,24); **ćumurasih** (PR/Ra,60); **presjednik** (DJEL,19); **sršljen** (ŠEV,135), **stinu** (S1/NMMS,143); **takih** (PR/NUVG,16); **upane** (PR/NUVG,30); finalna pozicija: **raso** (DJEL,35); **uprav** (PR/SID,101).

Gubljenje suglasnika je pojava koja je svojstvena narodnim govorima pa je razumljivo da Skender Kulenović u situacijama kada želi vjerno prikazati jezik svojih likova, njihov

govorni osjećaj, poseže za ovom fonetskom pojavom. Ipak, u analiziranoj građi pronađen je veći broj primjera u kojima nije došlo do gubljenja suglasnika, ne samo u situacijama u kojima u tekstu govori pisac, nego i u govorima njegovih književnih likova što pokazuje da je Skender Kulenović znao kada treba i u kojoj mjeri upotrebljavati ovu fonetsku pojavu. Primjeri pokazuju da gubljenje suglasnika nije uslovljeno metričkim i ritmičkim zakonitostima budući da je najveći broj primjera iz proze, a samo jedan iz poezije

Uprošćavanje suglasničkih grupa

Uprošćavanje suglasničkih skupina obavlja se na inicijalnoj poziciji u riječi i to :

pt > t - tiče (PR/NUVG,15); tičurine (PR/NUVG,30); tice (PR/NUVG,30);

kć > ć - ćeri (DJEL,28)

Mali broj primjera uprošćavanja suglasničkih skupina pokazuje da ova fonetska pojava, iako frekventna u narodnim govorima, nije posebno zastupljena u govorima književnih likova Skendera Kulenovića.

Ostale fonetske pojave

Sve ostale fonetske pojave sporadično se javljaju u jeziku Skendera Kulenovića i vezane su za specifičnosti narodnih govora koje je upotrebljavao u svom jezičkom izrazu. To se posebno odnosi na pojavu tzv. sekundarnih suglasnika, što je potvrđeno brojnim primjerima:

(a) **št = šć** - pored suglasničke skupine **št** u jezičkom izrazu Skendera Kulenovića javlja i sekvenca **šč** u primjerima: kupališće (DJEL,80); oprlašćam (DJEL,67); pripušća (DJEL,81); spuščani (PR/SV,302); šćenica (ŠTA,212);

Sekvenca **šč** javlja se u jednom primjeru zajedno sa ikavskom zamjenom jata: namiščam (DJEL,109);

(b) **haplologija** - u jeziku književnih likova Skendera Kulenovića kao dijalektizam javlja se i haplologija koja je karakteristična za narodne govore cijeloga bosanskog prostora:

ku()ruzovnica (STAN,74); ku()ruznih (ŠEV,127)

(c) **k : ć** - kao rezultat umekšavanja zadnjonepčanih suglasnika **k** i **g** u riječima orijentalnog porijekla, posebno u religijskoj leksici, javljaju su afrikate **ć** i **đ** u većini centralnih štokavskih govora: meleća (PUT,37); ićindije (R/P,173); ićindija (DJEL,110); mubareć (DJEL,88); ali i riječima koje nemaju religioznu semantičku osnovu tipa leđen (PR/ČITC,138). Specifičan oblik umekšavanja suglasnika **k** i **g** u jeziku Skendera Kulenovića javlja se u primjeru ćesa (DJEL,24,25,112,113)

Sekundarni glasovi i glasovne skupine

Sekundarni samoglasnici, odnosno nepravilne upotrebe glasova, javljaju se u narodnim govorima, pa ih i Skender Kulenović koristi u jeziku svojih književnih likova. Njihovom upotrebom pisac ekspresivno portretira svoje književne likove, njima otkriva određene osobine ličnosti, njihov socijalni, obrazovni, kulturološki nivo, oslikava mentalitet ličnosti. To potvrđuju brojni primjeri:

a) **dokture** (PR/NUVG,15); **funda** (DJEL,31) **gonjaše** (Sv,298); **konculariju** (PR/NUVG,14); **mlogo** (PR/NUVG,29); **jeditu** (PR/Sv,272); **nemorandum** (PR/Sv,279); **cugestiju** (DJEL,102); **šuma šumarum** (DJEL,117); **ovćina** (DJEL,122); **crljenoga** (PR/Sv,278), **zacrljeni** (PR/Sv,300); **crljene** (PR/Sv,305);

b) umetanje suglasnika:

azbukvom (DJEL,75); gromilu (PR/Sv,291); okmetaj (PR/Sv,279), trmpezu (PR/Sv, 274,275); ubjendivat (DJEL,34);

c) ulančavanje partikula:

daklen (PR/Sv,268,277), jošte (STAN,109); radion (PR/Sv,284);

d) zr > žr > ždr - često u jeziku Skendera Kulenovića nailazimo na imenice ždrak (STAN,99); ždrake (PR/ČITC,152,156,159); umjesto imenica zrak i zrake. Takva pojava umetanja suglasnika između dvaju postojećih suglasnika naziva se usađivanje ili ekskrescencija. Milorad Dešić objašnjavajući ove oblike, koji nisu u skladu sa standardnim jezikom ističe da se konsonant **d** razvija se između prvog i drugog člana sekvence **zr** i nastaje **zdr**, **ždr** (Dešić 1976: 19).

Zaključak

Bogatstvo rodne govorne riječi, posebno u govoru likova, je ono što Kulenovićevom stvaralaštvu, daje posebnu ljepotu i slikovitost. Sliku živoga govora Bihaćke krajine donosi u govoru likova, vještom upotrebom konsonanata i vokala čime je autor ostvario akustičko i vizuelno intenziviranje semantike težeći ekspresivnoj i impresivnoj izražajnosti. Kulenovićevu dijalektalnu stilistički relevantnu leksiku karakteriziraju fonetski elementi kao bitni činioci pojačane izražajnosti. Ta izražajnost nije posljedica samo fonetskih osobina pojedinih riječi, nego je uzrokovana osnovnom leksikom koju semantički kultiviraju pojedini fonemi prema lokalnom govornom osjećanju, a na osnovu čega proističe ekspresivna i afektivna snaga izražajnosti takvih riječi. Kao sredstva tipizacije ovakvi dijalektalni faktori realiziraju se u govoru likova pa je evokativnost dvostruko obogaćena, leksički i fonetski. Izražajna snaga takvih riječi je velika, jer su upotrijebljene kao efektni izrazi, akustičke i vizuelne slike mentaliteta ili govornog ambijenta u kome se likove kreću i kod Kulenovića je zastupljena u nizu fonetsko-fonoloških dijalekatskih specifičnosti.

Skraćenice

Poeme: KNEŽ – Stojanka majka Knežopoljka, STAN – Pisma Jove Stanivuka, ŠEV – Ševa, PUT – Na pravi sam ti put majko izišo

Soneti 1 S1: S1/ RP – Rusa pjesma, S1/ Po – Ponornica; S1/ NMMS – Nad mrtvom majkom svojom; S1/ Ču – Čuda, S1/ Va - Vaze; S1/ Oa - O alge

Soneti 2 S2: S2/UMI – U maternici inercije; S2/ Pu – Putnik; S2/Pr – Pratinja; S2/PODR – Pjesma od dva ruba

Roman R: R/P - Ponornica

Drame: DJEL - Djelidba

Pripovijetke: NUVG – Noć u vezirskom gradu; RA – Rakije; SID – Starac i dijete; ČITC – Čovjek iz tri carevine; AG – Agan; BI – Branitelji istine; SV – Svetkovina.

Literatura

1. Begić, Midhat (1998), *Poezija Skendera Kulenovića // Bošnjačka književnost u književnoj kritici*, knjiga 5., Ljubljana: Mladinska knjiga
2. Dešić, Milorad (1976), *Zapadnobosanski ijekavski govori // Srpski dijalektološki zbornik*, Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik.

3. Duraković, Enes (1983), *Pjesništvo Skendera Kulenovića*, Sarajevo: Veselin Masleša.
4. Jahić, Dževad, Halilović, Senahid, Palić, Ismail (2000), *Gramatika bosanskoga jezika*, Zenica: Dom štampe.
5. Peco, Asim (1975), *Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne // Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik*, knj. I, Sarajevo: Institut za jezik i književnost.
6. Peco, Asim (1978), *Neka filološka razmišljanja o Kulenovićevoj poemi Stojanka majka Knežpoljka // Putevi*, XXIV, 5.
7. Smailović, Ismet (1975), *Specifičnost i značenje leksike u poeziji Skendera Kulenovića // Rukovet*, XXI, 9-10.

DIALECTICAL WORDS THAT APPEAR IN SKENDER KULENOVIC'S LITERARY WORKS

Abstract

This paper discusses the dialectical words that appear in Skender Kulenovic's literary works. Contextually, dialectisms in the literary expression of Skender Kulenovic show the place where the work is performed. Also, dialectism contributes to the discovery of the character of people who appear in literary world. With regard to the function, all Kulenovic's dialectical words produce an expressive effect, thus enhancing the expressive value of the literary work. Phonemes are also analyzed in this paper as important elements that contribute to expressiveness. In this sense, local-speaking feelings of the book's characters are very important. This paper also discusses expressive and affective characteristics in local dialects (lexical and phonological dimensions). We conclude that the words in the works of Skender Kulenović appear as effective expressions, acoustic and visual images of the mentality or speech environment in which the literary characters exist.

Key words: dialectism, phonetic elements, language of literary characters, language of the writer